

ՔԱՂԱԵՊՈՆԵԱՆ ԺՈՂՈՎ

ԵՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

(Շարունակութիւն եւ վերջ)

Սակայն ցաւալին այն է որ այս եղջերուաքաղն՝ տգիտութեան կամ անմտադրութեան ծնունդ չէր, այլ գիտաւորեալ չարամտութեան գիւտ, եւ վաւերագրաց նայելով՝ նորա դարբնողն եղած է նա ինքն Մարկիանոս: Այդ վաւերագիրքն են իւր իսկ երկու հրովարտակքն, զորս իսկ եւ իսկ զինի փակման ժողովոյն (1 Նոյ. 451) դեռ կէս տարի չանցած իրարու վրայ հանել ստիպուեցաւ. (15 Մարտ եւ 28 Յուլիս 452), երբ շուարեալ կը լսէր, որ փոխանակ իւր ակնկալեալ խաղաղութեան, ահագին փոթորիկ մը փրթած է ժողովոյն դէմ, յնգիպտոս, ի Պաղեստին եւ յԱսորիս: Այդ հրովարտակաց մէջ, խռովարարքն, որք կիւրեղականք էին, առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնեմք, որ Եւսիփակսն եւ Ապոդիւնարեան կը կոչուին: Արդ ի՞նչպէս մեկնել զայս նորութիւնը. մինչդեռ գիտեմք որ Մարկիանոս ինքն անձամբ իսկ ներկայ եղած էր ժողովոյն, եւ քաջ տեղեակ էր, որ անդ ոչ Եւտիքէս կայր, եւ ոչ Եւտիքական ոք. եւ թէ Եւտիքականութիւնն՝ ոչ այդ հեռու աշխարհաց մէջ ծնած էր, այլ եւ գահանիստ մայրաքաղաքին մէջ իսկ, վանքի մը շրջափակին մէջ, եւ թէ անդ արգիլուած խեղդուած էր նա՝ իբր երկու ամօք յառաջ Փլաբիանեան ժողովով. ի՞նչպէս կարելի էր այդ յանկարծական հեռաւոր փոխադրութիւնն, որ հակառակ իսկ մեծին կիւրղի ահագին ազդեցութեան որ կը տիրէր այն կողմերն, այդ նոր վարդապետութիւնն քանի մը ամսուան մէջ արմատ գտնար, տարածուէր եւ զօրացած ըլլար այնքան, որ անոնց անկարգութիւնները զսպելու համար հազարաւորաց բանակներ զրկելու պէտք ըլլար: Ո՞ր բերանն էր այն, ո՞ր այդ հրաշագործ քարոզիչն, որ Պենտակոստէական նոր սքանչելիք մը կը կատարէր բիւրաւորաց յանկարծական դարձումն, եւ պատմութիւնը անոր անունը մենէ ծածկած ըլլայ: Ո՞ր բանաւոր միտք ուրեմն, կրնայ բնաւ երկբայիլ որ այդ Եւտիքական անուան ստեղծողն եւ նենգող՝ նա ինքն Մարկիանոս ծերն էր, որոյ այնչափ էր քաղաքագիտական իսկ կարողութիւնն, որչափ աստուածաբանական գիտութիւնը, եւ ըստ իւր խելաց՝ ուղեց այդ հնարիւք իւր կազմած ժողովոյն թէ՛

հանրութիւնը ծածկել (ինչպէս ըրած էր Հաւատոյ հանգանակին առթիւ), եւ թէ՛ միանգամայն հակառակորդաց զօրութիւնը բեկանել անուանարկիչ յորջորջմամբ մը, — անշուշտ համոզուելով իսկ թէ այդպիսի խաբէութիւն մը կ'առաքինանայ ի փառս եւ ի պաշտպանութիւն ըլլալով ուղղափառ հաւատոյ, սակայն անտես կ'ընէր որ այդ անարդական աւուրամբ աւելի եւս կը գրգռէր ոգիները, եւ լոկ վիճական բանակութիւնը կը դառնայր ատելութեան եւ թշնամանաց:

Անշուշտ թէ այդպիսի խարդախանք մը, երբ բարձր տեղերէ մահաւանդ տեղալու ըլլայ, սիրով կընդունի ամբոխն, որ արդէն կը սիրէ խաբուիլ, եւ անդիմադրելի ճշմարտութիւն մը կը դառնայ ստուերութիւնն՝ բերնէ բերան արշաւելով. եւ այնպէս ալ եղաւ: Անշուշտ այնմ հաւատացող պիտի սեպուէինք ըլլալ եւ մեք, մանաւանդ երբ դարերու յարատեւ վկայութիւնք ալ զայն ամրապնդած են ցարդ, թէ Դիոսկուրոս եւ իւր Կիւրեղականք կամ Միքնութենականք բովանդակ իրօք Նետիքականք էին եւ են, եթէ անդուստ նոյն իսկ պատմութիւնն մեզ այժմ զայդ հին խարդախանքն ականյայտնի չխայտառակէր: Կ'արժէ որ անոնցմէ երկու նշանաւորները յառաջ բերելով, վերջ աւամք մեր խորհրդածութեանց:

Առաջին. Յաջորդք Մարկիանոսի, որ այս հակառակութեանց հըրդեհին մէջ, ըստ իւրեանց քաղաքականութեան կամ համոզման, մերթմիոյ եւ մերթ միւսոյ կողման կուսակցելով բռնական միջոցներով, փոխանակ զայն մարելու՝ աւելի եւս կարծարծէին, անոնցմէ մին, Զենոն կայսր (474-491), աւելի զգաստ դառնալով քան զայլսն, ուզեց հաշտարար միջոցի մը դիմել, խիթալով մանաւանդ թէ մի' գուցէ այդ շփոթութիւնք պատճառ ըլլան ի վերջոյ ձեռքէ կորսնցունելու Նիքիայոսի պէս ընտիր աշխարհ մը: Գտաւ իրեն համեմատ խորհրդակից մը զԱլեկիոս պատրիարք Կոլոսի (471-489), այր խորագէտ եւ կարող. նորա թելադրութեամբն եւ գրչաւ՝ հրովարտակ մը հանեց (ի 482), զհռչակաւորն Հեկոսիկոն (Դաշն միութեան), զոր ուղղելով առ Կիւրեղականս որ յՆիքիայոս եւ այլուր, կը յայտարարէր թէ նոքա որ զայդ հրովարտակն ընդունին եւ ձեռնագրեն, իբր ուղղափառ պիտի ճանչցունեն եւ ընդունունեն: Եւ էր այն ոչ ինչ այլ, բայց Հաւատոյ դաւանութիւն մը՝ կատարելապէս ուղղափառական, յօրինեալ առաջին երեք մեծ ժողովոց Հանգանակներուն վրայ, խառնելով նաեւ Քաղկեդոնականին իմաստները, եւ կը վերջանայր քաղցր յորդորականաւ մը, որ գան միանան ի գիրկս Մօր Նիքիացւոյ, «որ բազկատարած կը սպասէ զիւր որդիսն ժողովել», — միայն զայս հնարագիտութիւն ի գործ դնելով, որ ի նմա ոչ Քաղկեդոնի ժողովն կը յիշուէր իբր հեղինակութիւն, ոչ Լեւոնի Տոմարն, եւ ոչ ալ երկու բանաձեւոց բացատրութիւնք կը գործածուէին: Հրովարտակդ երբ հասաւ յԱրեւելս, ընդունելութիւն մեծ դաւա ի Կիւրե-

դականաց , եւ նոցա երկու պարագլուխ պատրիարքունք, Պետրոս Մոն-
դոս (Թլուատ) Աղեքսանդրիոյ եւ Պետրոս Կնափեցի (Թափիչ) Անտիո-
քայ , առաջինք եղան իսկոյն իրենց ձեռնագիրները դնելու , (ինչպէս
ըրին քիչ յետոյ նաեւ Հայք առ Բարդեսիւ) : Մեր նիւթէն դուրս է
աւելցունել որ այս խոհական եւ հաշտարար ձեռնարկն՝ վերջ ի վերջոյ
ապարդիւն մնաց . զի մինչդեռ քրթմնջիւնք կը լինէին երկու կուսա-
կցութեանց ծայրայեղներէն , մին (Ակումբիտեան վանականք ի ԿՊօլիս ,
որոց ազգեցութիւնը մեծ էր առ Քաղկեդոնիկս) առարկելով թէ իրենց
ժողովոյն հեղինակութիւնը անտես եղած էր (1) , եւ միւսն՝ ընդհակա-
ռակն թէ յայտնի եւ բացարձակապէս նշովուած չէր այն (2) , անդուստ
եւաւ Հռոմ կատարեալ պաղ ջուր լեցուց ամենուն վրայ . զի Փելիքս Պ-
Պապ (483-492) պատճառելով՝ թէ Հռոմայ գիտակցութեամբն եղած չէր
հրովարտակդ , եւ թէ յիշուած չէր Լեւոնի Տոմարն , (թէ եւ Ջենոն առ-
անձին նամակաւ յայտնած էր նմա իւր մտաց խորհուրդը) , ոչ միայն
նշովեց զՀենոտիկոնն իբր «ամբարշտութեան սերմանացան» , այլ նշու-
վեց նաեւ զԱկակիոս՝ իբր նորա սկզբնապատճառն . հետեւաբար՝ ի պա-
տասխանի Ակակիոս ալ զնա նշովեց , եւ հերձուածն որ երկու էր , դար-
ձաւ երեքի . Յոյն եւ Լատին եկեղեցիք ալ ընդ միմեանս գծեցան , որ
տեւեց 35 տարի : — Բայց մեր այս պատմութեան վրայ անդրադարձու-
նելիքն այն է , որ եթէ Կիւրեղականք՝ իրօք Եւտիքականք ըլլային ,
ինչպէս կ'անուանէր Մարկիանեան հրովարտակն , ի՞նչպէս հնար էր , որ
նախ ինքն Ջենոն , որ հաշտարար կարելի միջոց մը կ'ուզէր գործածել ,
այնպիսի դաւանութեան ձեւ իրենց առաջարկէր , որ բոլորովին հակա-
ռակ էր եւ անհաշտ ընդ Եւտիքականութեան , — եւ միւս կողմանէ ալ
ի՞նչպէս կ'ըլլար որ ամենաջերմ եւ պարագլուխ Կիւրեղականք , — ինչ-
պիսի էին Մոնդոսն եւ Կնափեցին , զորս ցարդ Քաղկեդոնիկք՝ իբր ճշմար-
տիւն Եւսիփակսն կ'անուանեն , — սիրայորդոր ձեռնագրեն այդ ուղղա-
փառ հրովարտակին (3) :

(1) Զի այս կերպ միայն կը յիշուէր այն . «Եթէ ոք այս ուղիղ
վարդապետութեանց հակառակ ինչ ուսուցանէ , այժմ կամ յայլ ժամա-
նակս , ի Քաղկեդոն եւ կամ յայլ ժողովս , նշովեալ եղիցի» :

(2) Այդ Հենոտիկոնի չհպատակող Կիւրեղականք՝ բաժնուելով իրենց
պատրիարքներէն , Անգլուխի կոչուեցան :

(3) Սոյն թիւր գաղափարաւ տոգորեալ նաեւ Թէորիանէ յ'ԺԲ դա-
րու , թէ Հայոց եկեղեցին եւ իւր Շնորհալի գլուխն , միբնութենա-
կանք , թանձր տեսակէն Եւտիքէսի հարադատ աշակերտներն են , Երկու
քնուրքեան վկայութեանց խոշոր ծրար մը անութը դարկած , հաւաքեալ
ի յունական Հարց , փութաց ի Հռոմկլայ՝ զանոնք մեր Հայրապետին
առջին թափելու , իբր նորոքիւն մը դաս տալու . ժամերով փրփրալէն
ետեւ՝ երբ կը յուսայր որ իւր ունկնդիրն՝ ալ դարձի եկած ըլլայ , պահ
մը կանգ առաւ եւ դարձաւ հարցուց Շնորհալուոյ . «Հայրապետ սուրբ ,
զասոնք լսելով՝ ի՞նչ կը խորհիս այժմ» : — «Ի՞նչ կը խորհիմ , պատաս-
խանեց մեր ծերունի Կաթողիկոսն հանդարտ հեգնութեամբ մը . կը խոր-

Գամբ երկրորդին . Կը գահակալէ մեծն Յուստինիանոս Ա. (527-565) . սա եւս զկնի բազմամեայ բազմադիմի փորձերու , ըզձացեալ հանդարտութեան չհասնելով , կը դիմէ Զենոն կայսեր խորհրդոյն , բայց աւելի գործնական եւ վճռական հնարք մը խորհելով : Ընդհանուր ժողով մը գումարել տուաւ ի Կոթլիս (Մայ. 553) 165 եպիսկոպոսօք , որ յետ նախ Կիւրեղականաց հաճոյ գործ մը կատարելու , — որ էր Թէոդորոսի , Թէոդիտոնի եւ Իբասայ ինչ ինչ գրուածքները (որ Եկեղեցական պատմութեան մէջ Երեմ գրութիւն անուամբ կը ճանչցուին) նշուել տալու , իբր նետորամիտս (1) , — ժողովն իւր Հաւատոյ հանգանակին մէջ երկու նշանաւոր գլուխներ ալ մտուց , է եւ Ը կանոնները . առջինը՝ Երկու քնուրթեան բանաձեւը , եւ երկրորդը՝ Մի քնուրթեան Բանին մարմնացելոյ բանաձեւը , իբր կատարելապէս ուղղափառականս կը յայտարարէին , եթէ ոք զանոնք ուղիղ մտօք , ինչպէս սուրբ Հարք , դաւանելու ըլլայ՝ ըսելով (2) : Զայս ժողով , որ Սրբեմտեան Եկեղեցւոյ ընդունուած չէր՝

հիմ որ զայդ ամենը հաւաքելու համար՝ քանի մը տարիներ անցուցած ըլլալու ես» . (Բղդ. առ Պաղճեանի , էջ 212) :

(1) Այս առթիւ էր , որ ի մէջ բերուեցաւ եւ կարգացուեցաւ այն նամակն զոր Հայք (առ մեծն Սահակաւ) ուղղած էին առ Պրովի՝ իբր վրկայութիւն թէ Թէոդորոսի Մոպսուեստիոյ գրութիւնք նորա են արդաւրեւ , եւ Հայք եւս կ'ամբաստանեն զնա իբր նետորամիտ :

(2) Զայս երկու կանոնները Զամչեան (Բ. 265) այս կող ձեւով կ'ամփոփէ .

«Կանոն է . Եթէ ոք յասելն երկուս բնութիւնս՝ իմանայ զբաժանումն բնութեանց , եւ ոչ խոստովանի զմի Տէր Յս. Գս. կատարեալ աստուածութեամբ եւ կատարեալ մարդկութեամբ՝ անշփոթաբար միաւորեալ , առանց աստուածութեանն փոփոխելոյ ի մարդկութիւն , եւ մարդկութեանն յաստուածութիւն , նշուեալ եղիցի :

«Կանոն Ը . Եթէ ոք ի խոստովանելն զմիութիւն յերկուց բնութեանց , եւ կամ յասելն՝ Մի բնութիւն բանին մարմնացելոյ , ոչ իմանայ այնպէս՝ որպէս Հարքն ուսուցին , այսինքն՝ թէ յաստուածային բնութենէ եւ ի մարդկային բնութենէ միով անձնաւորութեամբ է մի Գս. , այլ իմանայ թէ այնու եղեւ մի պարզ էութիւն աստուածութեան եւ մարմնոյն , եւ կամ շփոթմամբ մի գոյութիւն , նշուեալ եղիցի» :

Այդ է եւ Ը կանոնաց ոգւոյն ճշդիւ համաձայն՝ քանի՞ յստակութեամբ նաեւ մերս ներսէս Լամբրոնացի՝ իւր Ատենաբանութեան մէջ ի Տարսոնեան ժողովին ի 1178 , զնոյն երկու բանաձեւներն իբրեւ ուղղամիտս կ'ընդունի , զայս ուղիղ տեսութիւն նախ սկզբունք գնելով , թէ «Զիք ի ծագս աշխարհի եկեղեցի Քրիստոսի , որ ոչ զՔրիստոս՝ աստուած եւ մարդ դաւանէ . եւ եթէ այս այսպէս է , ապա ընդէ՞ր այսքան հակառակութիւնք ի մէջ մեր բռնացեալ» . (Տպ. Վենետ. 1838 , էջ 146) , եւ թէ վէճն բանաձեւներու լոկ վէճ է . «Բառս իմն եւ քննութիւնս ընդդէմ միմեանց ուսոյց (բանասարկուն չար) բաղբաղել» . (էջ 145) . որով , կ'ըսէ , մի կողմն կը կարծէ որ Երկու քնուրթիւն ըսողք՝ նետորապէս կը բաժնեն , եւ միւսն՝ թէ Մի քնուրթիւն ըսողք՝ ըստ Եւաիքէսի կը շփոթեն , (էջ 149 եւ 151) , եւ ապա կ'առնու ինքն զայդ երկու բանաձեւներն զատ զատ մեկնաբանել ըստ իւրեանց ուղղափառ մտաց , (էջ 149-151 , եւ 151-156) : Վերջնոյն համար կ'ըսէ այսպէս . «Լեռնումք

Երից գլխոց դատաւարութեան պատճառաւ , Գրիգոր Ա. Պապ (590-604) ընդունել տուաւ , եւ այն է ցարդ իբր Ե տիեզերականն ճանչցուածն : Յետոյ նաեւ Մարտինոս Ա. Պապ (649-653) իւր Ա. Լատերանեան ժողովոյն մէջ (ի 649) որ ընդգէմ Միակամեայց , վերոյիշեալ երկու կանոններն վերահաստատեց՝ իւր Ե եւ Զ կանոնօք . (Մանսի , Ժ . 1154) : — Արդ մեր խորհրդածութիւնն այս պատմութեան վրայ՝ այս է . թէ այս կրկին ժողովոց մէջ յանկարծ այդ մեր երկու հակադիր բանաձեւերուն մէջտեղ բերուիլն միանգամայն , եւ իբր ուղղափառական վաւերացուիլն , յի՞նչ այլ կրնայ մեկնուիլ , բայց նախ թէ այդ երկու բանաձեւոց խնդիրն իրօք երկու հակառակութեանց գծաութեան խնձորքն էին , (ինչպէս ցուցնել ուզեցինք զայն իւր համառօտ ամբողջ պատմութեամբն) , եւ հարկ էր վերջապէս զայդ գծաութիւնը բառնալու համար՝ զերկուսն եւս միանգամայն սրբացունել , որ կերպիւ իմն Քաղկեդոնականաց յանդիմանութիւն մի է , — եւ թէ , երկրորդ , անիրաւ էր Կիւրեղականաց վերայ դրուած արատն , թէ զմի բնութեան բանաձեւն դաւանելով , նովին իսկ գործով՝ Եւտիքականք էին (1) :

զմի բնութիւնն ասել Բանին մարմնացելոյ՝ անճառ խառնմանն հռչակ ընդգէմ Նեստորի , եւ բանն ասելով եւ մարմնացեալ , զյատկութիւնն այլ եւ այլ բնութեանցն հաստատեմք զսրբոյն Կիւրղի : Եւ ոչ ասեմք ի վերայ Բանին մարմնացելոյ զմի բնութիւնն՝ զյատկութիւնն էութեանցն շփութելով , որպէս նոքայն կարծեն , այլ ըստ անճառ միաւորութեան երկուցն ի մի անձնաւորութիւն» եւն . (էջ 153) : Այսպէս Լամբրոնացի ըստ իւր Եկեղեցւոյն վարդապետութեան ուղիղ մեկնութիւնը կուտայ , հաւանականաբար առանց տեղեկութիւն ունենալու վերոյիշեալ ժողովոյն կանոնաց . ապա թէ ոչ՝ յետ երկու բանաձեւոց երկուստեք ուղղափառական ըլլալը հաստատելու , չէր հետեւցուներ եւ յորդոր տար իւրոցն՝ որ տեղի տան Հոռոմոց , եւ անոնց բանաձեւը ընդունին , այլ նաեւ Հոռոմոց կը յիշեցունէր որ ըստ իրենց մեծի ժողովոյն որոշման , ուղիղ էր նաեւ Հայոց բանաձեւը , եւ հարկ չկայր փոխել տալու , քանի որ ուղղափառապէս կ'իմանան զայն : — Թէ Յոյնք եւս նոյն ժի դարուն մէջ այդ ժողովոյն որոշումն մոռացութեան տուեր էին , յայտնի կը տեսնուի թէորիանէի ըսելէն առ մերս Շնորհալի , թէ «Մի բնութիւնն ասել ի Քրիստոս՝ արգելեալ է» . (Պալմեան , էջ 216) : — Բայց մեզ այնքան զարմանալի չէ թէորիանէի տգիտանալն , որչափ Պալմեանին անգիտանալը , որ զիւր այդ Պատմութիւն Կարողիկե վարդապետութեան ի Հայս մատեանն գրելու ատեն (տպ. Վեննա , 1878) ուշ դրած չէ Չամչեանի Պատմութեան , ուր այդ կանոններն յիշատակուած են , որով եւ թէորիանէի հակաճառութիւնն ինքն՝ իբր հրաշալի քարոզութիւն Քաղկեդոնական՝ բերնին ջուրերը վազցունելով պատմելէն վերջը , կը յաւելու . «Ինչպէս կը բաղձացուէր՝ յուսացեալ նպատակին հասան . քանի մը հաւատոյ գլուխները պարզուեցան , գլխաւորաբար Քրիստոսի երկու բնութիւններն ընդունուեցան , եւ Քաղկեդոնի ժողովոյն՝ ուրիշ տիեզերական սիւնհոգոսաց հաւասար՝ հաւատք ընծայուեցաւ» . որ բոլորովին սրբալ է . (Անդ . էջ 32) :

(1) Եթէ Կիւրեղականաց Երկու բնութիւնն ըսելու հակակրութիւնը Քաղկեդոնականք՝ իբր Եւտիքականութեան նշան կը համարին , յիշելու

Իսկ թէ ցայժմ Քաղկեդոնականք , անտես ընելով այդ երկու մեծ ժողովոց որոշումն , տակաւին կը յամառին Նւտրիքական՝ անգոյ իրի մը անուամբ՝ անուանել Մի բնութեան դաւանող Արեւելեան եկեղեցիները , եւ առ հերեթիկոսս գրել , այդ գաղտնեաց մեք չեմք հասու . հարկ կ'ըլլայ նոցա դառնալ հարցունել , որ բացատրեն մեզ պատճառն :

1. Դիւշէն , Հոռմէական քահանայ եւ համալսարանական դասախօս Աստուածաբանութեան ի Սորբոն Պարիսի , յետ սոյն այս մեր խընդիրն քննելու եւ նշմարելու որ վէճն աւելի բառական էր քան այլ ինչ , առանց թէեւ բուն գաղտնեաց յստակ հասու ըլլալու , զիւր խօսքը այս մանրամասնութիւնով կը փակէ . «Արիօսեան կռուոյն ատեն , քանի մը ուղղափառ եպիսկոպոսներ Մեծին Աթանասայ քովը հաւաքուելով՝ վէճի բռնըւեցան . ոմանք յԱստուած մի անձն կը դնէին , եւ այլք՝ երեք . մտիկ ընելով հայրապետը բաւական ատեն , յանկարծ դարձաւ , «կը տեսնեմ , ըսաւ , սիրելիք , որ խօսքերնիդ տարբեր է , բայց մտքերնիդ նոյն . ուրեմն տուէք համբոյր իրարու , եւ երթայք սիրով ի Տէր» : Եւ կը յարէ Դիւշէն . «Շատ մեծ աստուածաբաններ ունիմք , բայց ոչ եւ Աթանաս մը» :

..

Իսկ ի՞նչ կ'ընէր այս երկար Քաղկեդոնեան կռուոյն ժամանակ մեր Հայաստանեայց Եկեղեցին , — ժամ է մեզ հարցունել այժմ , ըստ մեր գրութեան բուն նպատակին : Պատասխանն սակայն յայտնի է : Վսեմագոյն պատերազմ մը կը պատերազմէր մենիկ միայնիկ , ոչ անգոյ Նւտրիքականութեան դէմ սպառազինեալ , եւ զաշխարհ իրար անցունելով՝ քրիստոնէական սէրը քայքայելու , այլ ընդդէմ ահեղ Պարսկական բռնութեան , քրիստոնէական կրօնքը հաստատելու : Բայց , աւա՛ղ , չկըրցաւ զիւր դռներն մինչեւ ցվերջ փակ պահել այդ սնոտի եւ անիմաստ կռուոյն համաճարակ արշաւանաց դէմ . ցաւով կը տեսնեմք որ այդ վնհ եւ կտրիճ պատերազմողք կը ստիպուին վերջապէս իջնել իրենց բարձունքներէն , եւ կերպ մը դռնիկ կռիւներու մէջ խառնուիլ . սակայն ուրախ եմք նկատել , որ անդ եւս իրենց արժանապատուութիւնը կը գիտնան պահել իրենց արիական հաստատամտութեամբ :

Զգիտեմք թէ կա՞յ հարկ երկայնաբանել այս մասին , քանի որ մեր նախորդ պատմութեանց ընդհանուր նկարագիրն եւ խորհրդածութիւնք , զոր եւ դիտմամբ մանրամասնեցինք , ինքնին լուեկայն մե-

կն որ այդ ընդդիմութիւնն՝ նախ քան զՆւտրիքէս , նոյն իսկ Կիւրղի օրէն կայր , որ երբ սա առ սէր խաղաղութեան զիջաւ զայդ բացատրութիւնն շնորհել Յովհաննու Անտիոքայ , Արեւելեայք , իւր կուսակիցքն՝ սկսան խոժոռ հայիլ վրան : (Բզդ. Գաթրճեան , Բ , 427-8) :

ծաւ մասամբ գուշակել կուտան , թէ ի՛նչպէս վարուեցան , կամ պէտք էին որ վարուած ըլլան մեր նախնիք այդ խնդրոյն նկատմամբ , իրենք ալ մի եւ նոյն պայմանաց մէջ գտնուելով , յորում էին կիւրեղականք : Սակայն եւ այնպէս կան ինչ ինչ մասնաւոր պարագայք , զորս հարկ է մեզ , մեր ուսումնասիրութիւնը ամբողջացունելու համար , առանձինն քննութեան առնուլ , գոնէ համառօտիւ . մանաւանդ այն կէտերը , որոց մասին ոչ փոքր սխալ տեսութիւններ եղած են մեր արդի պատմչաց կողմանէ , մասամբ օտաբ ազդեցութեանց անզգուշաբար հետեւելով :

Նախ առաջին գիտելիքն եւ ճշդելիք այն է , որ Հայոց Եկեղեցին , որ ի Միբնութենականաց է , զայդ բանաձեւն՝ ոչ թէ , ինչպէս կը կարծեն դոքա , շատ յետոյ քան զՔաղկեդոնեան ժողովն ընդունեցաւ՝ վէճերու առթիւ եւ հակառակութեան ոգւով , այլ ընդհակառակն՝ իսկ քան զժողովդ՝ Եփեսոսականէն ընդունած է զայն առ մեծն Սահակ հայրապետաւ : Ծանօթ է մեր ազգային պատմութեան տեղեակ եղողներուն , որ թէ եւ մերայինք ներկայացուցիչներ չունեցան Եփեսոսի ժողովոյն մէջ , բայց նոյն ժողովոյն գործք եւ կանոնք , թարգմանչաց ձեռք՝ որ ի Կոլլիս կը գտնուէին յայնժամ , վաղ բերուեցան առ մեծն Սահակ եւ Մեսրոբ , եւ այդ առթիւ թղթակցութիւնք եւս տեղի ունեցան ընդ մերսն եւ ընդ գլխաւոր Հարս նոյն ժողովոյն , Կիւրեղ , Պրոկղ , եւն . (Բղդ . Կորիւն , Խորեն .) : Այդ թղթոց միոյն մէջ , որ պահուած է ցարդ , Պրոկղի առ Հայս գրած նշանաւոր նամակը (Ի 435) , յայտնապէս ի մէջ կը բերուի Մի քնուքիւն Բանին Վարմնացեալոյ (1) բանաձեւը , հանդերձ մեկնաբանութեամբ , որ անկասկած կ'ընէ զմեզ թէ իրօք ծանօթ էր բանաձեւդ մեծին Սահակայ , եւ ի նմանէ եւ յիւրոցն ընկալեալ , իբրեւ Կիւրեղեան եւ Պրոկղեան աւանդումն , մանաւանդ երբ կը տեսնեմք եւս ,

(1) Դիտելի է որ Պրոկղի յունարէն բնագիրն՝ Կիւրեղեան քնուքիւն (ֆի'սիս) բառին տեղ՝ հիսպո'սսասիս ունի . թէ արդեօք այդ ընթերցուածքն Պրոկղի՞ է թէ Քաղկեդոնիկ ընդօրինակողի մը , աւելորդ է քննել . մեզ այն յայտնի է որ Ե գարու Մեսրոբեան գպրոցին ներելի չըլլալով զայդ բառն եկրակայութիւն թարգմանել , քնուքիւն բառն պատշաճագոյն համարած են , (ինչպէս՝ Եբրայեցւոց թղթոյն մէջ ալ քնուքիւն թարգմանուած է . «Որ է լոյս փառաց եւ նկարագիր էութեան նորա» . Ա . 3) : Այդ քնուքիւն բառը ոչ թէ միայն Կիւրեղեան էր , այլ զի նաեւ ճիշդ կը համապատասխանէր հեղինակին մտքին , որ է՝ քունն , իսկն , ինքնութիւն , որ եւ ըստ յետոյն՝ անձնաւորութիւն , լատ. persona, — մինչ լատ. natura առումն՝ երկրորդ եւ յետնորդ նշանակութեամբ է : — Առ տուածաբանական խնդրոց վրայ վիճողք , ոչ պատմականին միայն , այլ եւ լեզուականին հմուտ պէտք են լինել երկուստեք , եւ իրենց թեթեւ գիտութեամբն՝ չմեղադրեն մեր հին հարց բացատրութիւնները , եւ կասկածներ չհանեն անոնց հաւատոցը վրայ : Բայց թէ յետնորդ տգիտութիւնն խեղաթիւրած է ուրեք բառերուն իմաստը , այդ տգէտին է յանդանքն , եւ ոչ թէ բնագրին . ապա թէ ոչ՝ կը ստիպուիմք նաեւ զՍ . Գիրս մեղադրել եւ սրբագրել :

որ սոյն բանաձեւն կը գտնուի նաեւ այն Հաւատոյ դաւանութեան մէջ , զոր Գաթրճեան Հայրն՝ յիւրում Հանգանակ հաւատոյ մատենական մէջ (Վեհնա , 1891 , էջ 35-37) ի մէջ կը բերէ յանուն Աթանասայ , անդաւաին ի Ե դարէ թարգմանեալ , ինչպէս անտարակուսելի կ'ընէ լեզուն . անդ կը կարգամք . «Իսկ Որդի մարդոյ բառ մարմնոյ , ոչ երկուս բնութիւնս՝ զմին երկրպագելի եւ զմին աներկրպագելի , այլ մի բնութիւն Աստուծոյ Բանին մարմնացեալ , եւ երկրպագեալ հանդերձ մարմնով իւրով՝ միով երկրպագութեամբ» : Արդ այս պատմական եւ վաւերագրական վկայութեանց վրայ տեղի չմնար երկբայութեան , որ Հայք ի սկզբանէ անտի Եփեսոսականք (Կիւրեղականք) էին , եւ ջերմ հակառակորդք ընդդէմ Նեստորականութեան , (Բղդ. Թուրք Հայոց առ Պրոկլ , նաեւ առ Չամչեան քաղուածոյ , Բ , 261-264 , ուր կը տեսնուի եւ Աստուածաբանական տեղութեան (Odium theologicum) կծու լեզուն) , եւ թէ ստոյգ էր մերազնեայց յետոյ ստէպ յեղյեղելն , — ինչպէս նաեւ ի Մանագլեքեան ժողովին , (Չամչեան , Բ , 352) — թէ ի նախնեաց եւ ի թարգմանչաց աւանդաբար ունիմք զայդ բանաձեւն , եւ անոնցմէ հաւատարմաբար մինչ առ մեզ հասած է այժմ երկար դարերէ անցնելով (1) :

Արդ այս միբնութենական պայմանին մէջ կը գտնուէր Հայաստանեայց Եկեղեցին այս բանաձեւից նկատմամբ , երբ Քաղկեդոնեան ժողովն Երկու բնութեան բանաձեւն կը հռչակէր : Պատմութիւնն կը լռէ մեզ բոլորովին թէ ե՞րբ եւ ի՞նչ կերպիւ հասաւ անոր համբաւը ի Հայաստան , եւ թէ ի՞նչ ընդունելութիւն գտաւ ի Հայոց : Այս լռութեան վրայ՝ եւնթադրութեանց կը մտնեն մեր արդեան պատմիչք , Չամչեան եւ Պալճեան , բոլորովին անհաւանական : Վերջինս մանաւանդ իւր Պատմութիւն

(1) Չամչեան վկայութիւն մը ի մէջ կը բերէ (Պսմ. Հայ. Ա , 527) ի Վահանայ եպիսկոպոսէն Նիկիոյ (ի 862) , իբր թէ Մեծն Սահակ Աշտիշատայ ժողովոյն մէջ (Խորեն. Գ. 61) Նեստորականաց խնդրոյն առթիւ՝ Մարդեղութեան խորհրդոյն վրայ ատենաբանելով , զայս բանաձեւն արտաբերած ըլլայ . «Խոստովանիմք զՔրիստոս յերկուց բնութեանց մի անձնաւորութիւն եւ մի գէմ եւ մի Քրիստոս» : Բացարձակ անընդունելի է որ Քաղկեդոնական բանաձեւդ իրօք Սահակայ ըլլայ : Սահակ կրնար համաձայն վարդապետութիւն մը ընել , բայց Եփեսոսական լեզուաւ : Ինչքն Վահան՝ Սահակայ ըսածն ի Քաղկեդոնական ձեւն փոխած , եւ այնպէս հարկ համարած է իւր ունկնդրաց հաղորդել զանոնք դիւրաւ համոզելու համար . խօսքին իմաստը , եւ ոչ թէ բուն բառերը՝ յառաջ բերած է :

Այս առթիւ ի գէպ կը համարիմք երկուց ժողովոց՝ Եփեսոսի եւ Քաղկեդոնի , մեզ նիւթ եղած բանաձեւները աստ ի մէջ բերել , հանեալ իրենց Հանգանակներէն .

Եփեսոս . «Քանզի եղեւ միաւորութիւն երկուց բնութեանց , եւ վասն այնորիկ խոստովանիմք մի Քրիստոս , մի Որդի եւ մի Տէր» .

Քաղկեդոն , որ կը բառնայ միաւորութիւն կամ միութիւն բառը , եւ կ'ըսէ . «Զմի եւ զնոյն Քրիստոս Որդի , Տէր միածին , յերկուց բնութեանց անշփոթ , անփոփոխ , անբաժանելի եւ անանջատելի ճանաչեմք» . (Մանսի . Է , 116) :

Կարողիկեայ վարդապետութեան ի Հայս տարօրինակ մատենին մէջ, աւելի տարօրինակ ջերմեռանդութեամբ, (առանց ուշ դնելու կամ անդրադարձած ըլլալու բանաձեւոց խնդրոյն), կ'ուզէ կարծել թէ «Հայք Քաղկեդոնի վճիռներն անմիջապէս ընդունեցան՝ մերժելով Նւաիքական հայհոյութիւնը... քաջ տեղեակ ըլլալով նոյն Սիւնհոդոսին բոլոր ընթացքին, վճռոցն եւ սահմանադրութեանց» (էջ 14), եւ թէ անով ընդամս 90 խաղաղութեամբ ապրելն ետեւ, յանկարծ օրին մէկը՝ կէս մը ի գրգռութենէ ցեղ ցեղ Նւաիքական աղանդաւորաց, եւ կէս մը Հենոսիկոն «նենգաւոր հրովարտակին» աղդեցութենէն պղտորեալ (էջ 17), կ'ընդվզեն, եւ միանգամայն ի դուրս կը վտարեն իրենց եկեղեցիէն Քաղկեդոնն ալ, Լեւոնն ալ, պարագլուխ կենալով այդ անակնկալ նորաձեւութեան՝ Ներսէս Բ Աշտարակեցին (527-535), (կամ ըստ Չամչեանի՝ Բաբգեն) «որ ոչ հովիւ ոչխարաց էր, այլ վարձկան, մանաւանդ թէ գայլ յափշտակող, որ առաջին անգամ բաժնեց իւր հօտն ի միութենէ եւ ի հաղորդակցութենէ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ եւ Հռոմէական աթոռոյ (!) : Անհնարի՛ն ապիրատութիւն, որ այնչափ մոլորութեանց սկիզբն, վէժ գայթակղութեան եղաւ Հայաստանեայց ժողովրդեան հետագայ դարուց մէջ», եւն. եւն. (Անդ, էջ 19) : Ահա պատմութիւն մը, որում եթէ ներելի է նմանութիւն մը բերել, հազուստ մի է ներսը դուրս, դուրսը ներս ըրած՝ միամիտ ընթերցողի մը հազուեցունելու (1) :

Մեք աւելորդ կը համարիմք երկար վիճել այդ ենթադրութեանց հետ. միայն զայս կը հարցունեմք. Կա՞յ իրօք Հայոյն բնութեան մէջ այնքան դիւրաշարժ փոփոխամտութիւն, մանաւանդ ի կրօնականս, որ այդպէս նախ յեփեսոսեանն, ապա անտի անցնի ի Քաղկեդոնականն, եւ ի Քաղկեդոնականէն յանկարծ յետս ոստնու դարձեալ յեփեսոսին, կամ ըստ Պալճեանի, աւելի անհեթեթ, յնւաիքականութիւն, առանց

(1) Այս ճարտարութեան օրինակք բազում են, բայց հատ մը եւս մէջ բերեմք մեր գիտողութեան ստուգանութեանը համար : Թէորիանէի հակաճառութեան ատեն՝ ներկայ գտնուելով Գրիգորիոս եպիսկոպոս մը, տեսնելով որ Յունաց (Քաղկեդոնեան) բանաձեւն հակառակ չէ Հայոց (Եփեսոսեան) բանաձեւին, «Ես ալ ուրեմն Հռոմ եմ» կը կանչէ : Զայս Հռոմ բառը Պալճեան՝ իւր թարգմանութեան մէջ Հռոմեական կը յեղօւ, եւ զայն գլխադիր տառիւք (էջ 214), որք, կարծեմք, շատ տարբեր բառեր են հայերէն լեզուի մէջ՝ սկսեալ յնդիշեան դարէն, եւ այժմ մանաւանդ բոլորովին հեռու իմաստներու կը տանին ընթերցողին միտքը, եթէ չլականութեամբ չկարդայ : Այս մասին իրաւունք ունէր թարգմանիչը զայդ անմեղ այլայլութիւնը գործելու, իւր մատենին նպատակին զայդ կէտն ալ համաձայնեցունելու համար. զի եթէ այդ Գրիգոր եպիսկոպոսն իւր Շնորհալուոյն հետ, այդ ժԲ դարուն մէջ Հայ եկեղեցիէն Հռոմ եկեղեցին անցնէր, — որ Հռոմէականէն երկու դարէ ի վեր բաժնուած էր, — մէկ խեղճութենէ ուրիշ խեղճութեան մէջ պիտի ընկած ըլլար, եւ երկու բնութեան դաւանութիւնը զայն արդիւնքն յառաջ բերած պիտի չըլլար, ինչ որ կը սիրէ ցուցնել մատենագիրն ամեն ճգամք :

խոկ բնաւ ճանչելուն , թէ ո՞ է Եւտիֆէսդ : Եթէ Հայք իրօք , ինչպէս կ'ըսէ «քաջ տեղեակ էին Սիւնհոգոսին բոլոր ընթացքին» , շատ աւելի լաւ քան զմեզ հմուտ ըլլալու էին թէ ի՞նչ կը նշանակէին այդ «Եւտիֆական հայհոյութիւնքն» , զոր ինչպէս տեսանք , բոլորովին առասպելական հիւսուածք էին , որով Պատմչիդ դոյն այդ ենթադրութիւնն իսկ ինքնզինքն կը ջրէ : — Բայց Պալճեան զիւր այդ պատմական շէնքն իրողութեան մը վրայ կը կանգնէ , ի Գործս Քաղկեդոնի ժողովոյն՝ ժողովոյն ժողովականաց թուոյն մէջ եւ նորա Հանգանակին ձեռնագրողաց մէջ կը գտնէ քանի մը եպիսկոպոսներ , որք զիրենք՝ Եպիսկոպոս Թեոդուսի , Հայոց Մեծաց , Երիզայ , Արճիշոյ , Եկեղեաց , Վաղարշապոսի կ'անուանեն : Աներկրայ աննշան ինչ չէ այս պարագայն . սակայն չեմք կրնար համոզել զմեզ , որ լուրջ ներկայացումն եղած ըլլայ այդ Հայոց եկեղեցւոյն կողմանէ , այնպիսի ժամանակ՝ յորում քան զԴիոսկորոսի մը դատն , շատ աւելի մեծ եւ կարեւորագոյն գատ մը կայր լուծելու առանին սահմանաց մէջ : Եթէ դոքա մինչեւ իսկ եղած ըլլան ազգային եպիսկոպոսներ , եւ ոչ յոյն կամ յունածէս , — ինչպէս կասկածել կուտան անոնց՝ Մանասէ , Պապիսա , Պրոկղ , Կիրակոս անուանքն , գըլխովին աննմանք նոյնաժամանակ Աշտիշատայ ժողովոյն հայկական անուանց՝ որ առ Եղիշէի , — աննշան եւ երկրորդական անձինք եղած ըլլալու են , եւ կամ զրկուած թերեւս առ մարդահաճոյ քաղաքաւարութեան առ Մարկիանոս , յուսալով տակաւին քաղաքական օգնականութիւն անկէ ընդունելու (Բղդ. Եղիշէ , Գ) : Իրենց ներկայութիւնն ալ ի ժողովին՝ բնաւ գրաւական մը չէր կրնար համարուիլ , որ ի նոյա դարձին՝ ազգային եկեղեցին պիտի «անմիջապէս ընդունէր ժողովոյն վճիռները» : առանց զանոնք նախ վերաքննելու , իւր անկախութեան իսկ իրաւունքով : Բայց զայս վերջին կէտն հարկ կը տեսնեմք փոքր ինչ աւելի լուսաբանել , որ ամեն տարակոյս վերնայ :

Տեղեկացուցինք արդէն ի սկզբան բանիցս , թէ երբ տեղ մը ազանդ մը երեւար , Եկեղեցական ժողով կը գումարուէր տեղական՝ զայն քննելու եւ դատելու համար . եթէ ընդարձակագոյն ըլլար աղանդոյն ճարակումն , ժողովն եւս անոր համեմատ ընդարձակագոյն կը լինէր : Զկնի ժողովոյն , վճիռքն կը հաղորդուէին պատրիարքական եւ գլխաւոր եպիսկոպոսական աթոռոց . եւ սոքա այդ վճիռները իրենց ժողովովն վերաքննութեան կ'առնուին . եթէ կարեւոր ինչ էր իրենց համար եւ ընդունելի , կ'ընդունէին , թէ ոչ՝ լռութեամբ կը թողուին ի բաց , եւ կամ երբեմն՝ հակառակ վճիռ եւս կ'արձակէին : Այսպէս Գանգրայ ժողովն (իրր 380) իւր սիւնոգոսական թղթով կը ծանուցանէր առ Հայս՝ Եւստաթէոսի Սեբաստիոյ եպիսկոպոսին կրած դատապարտութիւնը , — եւ Արեւելեան եպիսկոպոսաց ժողովն (371-2) որ ընդ նախագահութեամբ Ս. Բարսեղի , ուր ներկայ էր նաեւ մերս ներսէս Մեծն , կը ծանուցանէր առ

Դամասոս Ա. Պապ ի Հռոմ՝ իրենց վճիռը Արիոսական վէճին վրայ : — Այսպէս եւ ինքն Դամասոս՝ զիւր վճիռն Ապողինարեան աղանդոյն վրայ (յ'378) կը հաղորդէր յԱնտիոք , եւ սա իւր ժողովովն կ'ընդունէր զայն ի յաջորդ տարին , եւ յամին 381 կը վերահաստատէր վերջնականապէս Բ Տիեզերականն ի Կոնստանտինոպոլս : — Սոյնպէս էր եւ Արմէս քաղաքի Ա. ժողովն յ'314 , որ վերաքննութեան կ'առնոյր Մելքիաօ Պապին ըրած որոշումները , ընդ որ Դոնատեանք գոհ եղած չէին , եւն. եւն. :

Այս ժողովոց կարգին մէջ քան զամենքն ընդարձակագոյն կը համարուէր Տիեզերական կոչեցեալքն , որ անշուշտ տեսականապէս կը նշանակէ՝ որ համաժողով գումարումն ըլլայ բոլոր քրիստոնէական աշխարհներէ եւ եկեղեցիներէ , ինչպէս եղած է միայն Ա. Նիկիոյ ժողովն (325) . սակայն ի գործնականին բոլորովին տարբեր նշանակութիւն ունէր , նոյն իսկ Տիեզերական բառէն սկսեալ : Այդ բառն , որ յունական *oecuménique* բառին թարգմանութիւնն է ի մեզ , ոչ այլ ինչ կը նշանակէր , բայց Հռոմէական կայսրութեան աշխարհաց սահմանը (1) , այնպէս որ այդ անունը կը տրուէր ոչ միայն միահեծան Հռոմէական կայսերութեան , այլ նաեւ անոր երկու՝ Արեւելեան եւ Արեւմտեան՝ բաժանեալ մասանց զատ զատ : Արդ ճիշդ այդ առումը կը յորջորջին եւ ընդհանրական ժողովք — այնպէս որ , Ա. եւ Բ Կոնստանտինոպոլսի ժողովները , որ միայն յԱրեւելեան կայսերութեան եպիսկոպոսներէն գումարեալ են , դարձեալ Տիեզերական կը կոչուին , իրենց ընդհանուր ընդունելութիւնը յեկեղեցեաց շատ ամօք յետոյ ըլլալով՝ եւ այն մասնաւոր վերաքննութեամբք : Այսպէս եւ առ Արեւմտեայ Տիեզերական կը կոչուի Ա. լատերանեան ժողովն (649) , թէ եւ Արեւմտեան կայսրութեան սահմաններէն միայն գումարեալ (2) : — Թէ այդպիսի սահմանափակ գործադրութիւն մը ունեցած են միշտ Տիեզերական կոչուած ժողովները յայտ է եւ անտի , որ այդ ժողովոց հրաւիրանք միշտ կայսերական հրովարտակօք եղած են , (գուցէ ծախուց պատճառաւ , որ յարքունուստ կը լեցուէր , կամ թէ՛ զի չկայր միահեծան պատրիարկութիւն մը) , ինչպէս Նիկիականն ի

(1) Բղդ. «Եւ հրաման յԱւգոստոս կայսերէ աշխարհագիր առնել ընդ ամենայն տիեզերս» (Ղկ. Բ. 1) : — Զնոյն եւ մեր Շարականն մեծին թէ՛ ոգոսի համար կոչած է . «Տիեզերական իշխանութիւն» , — երեւի ի յունէն թարգմանեալ , կամ յունական երգի մը հետեւելով :

(2) Այս առումը է որ նաեւ Կոնստանտինոպոլսի պատրիարքութիւնն Յունաց , ի Զ դարէ անտի , յեցեալ Քաղկեդոնեան ժողովոյն որոշման վրայ , (Տես վերեւ) , զինքն Տիեզերական պատրիարկ սկսած է անուանել , — յայտ է Արեւելեան կայսրութեան իմաստիւ . որոյ դէմ հակառակած են Հռոմայ Պապք , իրենց զայն յետոյ անշուշտ վերապահելու մտօք : Սոյն սահմանափակ իմաստիւ նաեւ մերս Ներսէս Լամբրոնացի զնոյն աթոռն «Տիեզերաց արքունական աթոռ» կը կոչէ . (Ա. Տեւ.) , եւ կամ Քաղկեդոնեան ժողովոյն ատեն՝ Աղեքսանդրացիք զԼեւոն Պապ կոչած են . «Տիեզերական պատրիարք (Արեւմտից) եւ եպիսկոպոս մեծին Հռոմայ» :

մեծէն Կոստանդիանոսէ , Ա. ԿՊօլսին՝ ի մեծէն Թէոդոսէ , Նփեսոսին՝ ի Փոքուէն , եւ Քաղկեդոնին՝ ի Մարկիանոսէ . նոյնպէս եւ յաջորդ չորս Տիեզերականքն . եւ ինքն իսկ Լեւոն Ա. Պապ , երբ կը փափաքէր ընդդէմ Բ Նփեսոսին (Դիոսկորոսի) ուրիշ ժողով մը գումարել յիտալիա , կը դիմէր առ Վաղենտիանոս Գ եւ առ Թէոդոս Բ կայսերս : — Բայց աւելի զարմանալին կայ . այդ Տիեզերական ժողովոց վճիռք հաւատոյ եւս՝ դարձեալ կայսերական հրովարտակօք կը հռչակուէր : — Իսկ այն քրիստոնեայ աշխարհաց համար (ինչպէս էին Հայք, Պարսք եւ Նիթովպացիք) , որ Հռոմէական կայսերութեանց սահմաններէն դուրս էին , բնականաբար նոցա ոչ այդ կայսերաց հրաւերն կը զօրէր օրինաւորապէս , եւ ոչ յետոյ վճռոց հրովարտակն եւ նոքա իրաւունք ունէին զայդ Տիեզերական ժողովս , ոչ իբր ընդհանուր նկատել , այլ տեղական , եւ իրենց ներկայութիւնն , — ինչպէս եղաւ միայն ի Նիկիայն , — բոլորովին կամայական էր , եւ հրաւերն եւս որ եղաւ ի Կոստանդիանոսէ առ մերս Տրդատ , բոլորովին բարեկամական կը նկատուի :

Կը հետեւի ուրեմն ըսել այո տեղեկութեանց վրայ , որ այդ Տիեզերական ժողովոց վճիռները վերաքննութեան դնել Հայոց եկեղեցւոյն կողմանէ , — զի սորա վրայ է առանձինն այժմ մեր խօսքը , — կրկնակի գլխով օրինաւոր էր . իբր անկախ եւ ազատ եկեղեցի թէ՛ եկեղեցականապէս , եւ թէ՛ քաղաքականապէս : Իրօք ալ կը տեսնեմք որ նախ ինքն Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ զայդ անկախութիւնն ի գործ դրած է՝ Նիկիոյ ժողովոյն վճիռները ի վերաքննութիւն առնլով , յոր կերպիւ իմն ակնարկութիւն է համառօտախօս պատմչին ըսածն . «Սուղ ինչ գլուխըս յինքենէ ի կանոնս ժողովոյ յաւել , վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին» . (Խոր. Բ , 90) : Սոյնպիսի ինչ ըրած է եւ մեծն Սահակ Նփեսոսի ժողովոյն նկատմամբ , ինչպէս կը մակաբերուի իւր թըղթակցութիւններէն ընդ Նփեսոսական Հարս (1) : Եւ միթէ տարբե՞ր վարուած են եւ այլ եկեղեցիք՝ նոյն իսկ Տիեզերական ժողովոց նկատմամբ : Յիշեցինք վերեւ թէ ինչպէս Ա. ԿՊօլսի Տիեզերականն՝ վերաքննութեամբք ընդունուած է յԱրեւմտեայց . ո՞չ եւ Բ Նիկիոյ ժողովն (է Տիեզերականն յ'787) երկար ընդդիմութիւններով եւ վէճերով ընդունուած է յԱրեւմուտս , յոմանց եւ իսպառ մերժուած : Ո՞չ եւ ինքն Լեւոն Ա. Պապ , ընդունելով հանդերձ զՔաղկեդոնի ժողովն , որոյ նախագահ էր իւր իսկ նուիրակն , յետոյ մերժեց իւր առանձին ժողովովն անոր իջ Կանոնն . (Տես վերեւ) :

(1) «Autonomie et séparation ne sont pas synonymes. Bien que le culte du particularisme ait parfois grandement uni à la conservation de l'unité chrétienne , on aurait tort de croire que cette unité est incompatible avec de légitimes diversités , exclusive de toute vie locale organisée» . L. Duchesne : Eglises séparées. 1898 .

Այս տեսութեանցս եղբակացութիւնն ուրեմն յայն կ'ածէ զմեզ , որ Հայք նաեւ Քաղկեդոնեան ժողովոյն վրայ իրենց վերաքննութիւնն ընելու թէ իրաւունք ունէին եւ թէ պարտաւորութիւն , « ի զգուշութիւն իւրեանց վիճակին » . զի հնար էր , որ անյարմարութիւն մը ունենար , եւ կամ , — ինչպէս տեսնուեցաւ այլուր , — մինչեւ իսկ յուզումն յառաջ բերելու պատճառ ըլլար յԱզգին : Եւ զայդ օրինաւոր իրաւունքն ի գործ իսկ դրած կ'երեւին , որով եւ կրնամք գուշակել թէ ի'նչ եղած է իրենց ժողովոյն խորհրդածութիւնքն եւ որոշումն : Երբ ժողովոյն լուրը , հաւանականաբար նաեւ պաշտօնական Արձանագիրք՝ ժողովոյն կողմանէ հասան ի Հայս , մեր երանաշնորհ Հայրապետք ի ժողով գումարեցան ի քննութիւն , եւ նկատելով որ ժողովոյն գործն (որ էր Դիոսկուրոսի ժողովոյն գործերը քննել) , բնաւ կարեւոր խնդիր մը չէր Հայոց համար , եւ հաւատոյ վարդապետութեան մասին (որ եղած էր ստիպմամբ Մարկիանոսի) նոր ինչ չէր բովանդակեր , այլ վերադարձութիւն էր նախորդ երկից ժողովոց , եւ յաւելուած մասն ալ որ կայր՝ հանդերձ Լեւոնեան Տոմարաւ , հերքումն էին անծանօթ եւ աննշան Եւտիքէս անուն յոյն վանականի մը ցնորաբանութեանց , — որպիսի աղանդներ եւ հերքումներ այլ եւ այլ ժողովներէ շատ եւ շատ լսած էին , որ այդ դարերուն Հոռոմոց ախորժակին նորսանքաւորքիւններն էին , նիւթեր էին , որ բնաւ զՀայն ոչ կը շահագրգռէր , եւ ոչ օգուտ մը անկէ կրնար քաղել զայնս ընդունելով : Իսկ գալով Երկու բնութեան բանաձեւին փոփոխման , գուցէ ուշադրութեան անգամ չառին , եւ եթէ առին՝ լաւ եւս , քանզի ճիշդ նոյն դրից եւ պայմանաց մէջ կը գտնուէր նաեւ Հայաստան , յորում կը գտնուէին միւս Արեւելեան եկեղեցիք . այս ինքն՝ եթէ նոքա մեծին Կիւրղի զաւանդութիւնն ունէին , որում հաւատարիմ կ'ուզէին մնալ , Հայք եւս ունէին իրենց մեծին Սահակայ աւանդութիւնը , որում եւ ինքեանք կ'ուզէին հաւատարիմ մնալ . եւ եթէ նոքա ունէին զայն մեծ դժուարութիւնն , որ մօտակայ Նեստորականաց համաձայն պիտի գտնուէին ընդ բնութեան տեղ՝ երկու բնութիւն ըսելով , ճիշդ մի եւ նոյն դժուարութեան մէջ էին նաեւ Հայք , գուցէ աւելի եւս , զի Նեստորականութիւնն ոչ միայն ի Միջագետս՝ իրենց ճիշդ դրացի կից աշխարհին մէջ կեդրոնացած՝ զօրաւորագոյն մարմին մը կը կազմէր , այլ նաեւ ի Պարսս տարածուած էր , դարձեալ իրենց դրակից (1) , — եւ ասոր վրայ կարեւոր յաւելուել նաեւ երկրորդ նման դժպատեհութիւն մը , պարսկական երկսրմանեան կամ երկու աստուածութեանց կեղտը , — նա որ դժբաղդաբար մուտ իսկ գտած էր յայն ժամանակս իրենց (Հայոց) սահմանաց մէջ : Հետեւապէս այս ամեն խորհրդը

(1) Գուցէ մասամբ եւ Հայոց սահմանաց մէջ : Ստեփ. Ուռպելեան կը յիշատակէ Ս. Գրիգոր Մանաճիհր Ռաթիկ անուն վանք մը նեստորականաց , ի Զ դարու . (Ս . Իր) :

դածութեանց առջեւ յի՞նչ յանգած կրնայ ըլլալ ժողովոյն վճիռն , եթէ ոչ բացարձակ լռութեամբ մը ծածկել խնդիրը , առանց աղմկի , առանց ինչ հակառակութեան , բնաւ ի հրապարակ չհանելով զայն ի լուր ժողովըրդեան , որ արդէն ունէր նա զիւր աւելի ծանր կրօնական խնդիրներ զբաղելու , եւ իրենք (Հայրապետք) դարձունել իրենց ուշադրութիւնը վերստին իրենց հօտին կարեւորագոյն խնամոց (1) : Կարծեմք այս էր եւ այս ըլլալու էր , ինչպէս բանական խելքը մեզ կը ցուցնէ , Հայոց վերաքննող ժողովոյն վճիռն , այնպէս որ ոչ այնչափ զարմանալի պիտի երեւէր մեզ մերթելն , որչափ զարմանալի ընդունելն : Եւ արդարեւ այդ ծածկութեան նշան կը համարիմք մէկ կողմանէ՝ ժամանակակից պատմչաց (Փարպեցւոյն) եւ այլ ժամանակակից յիշատակարանաց բացարձակ լռութիւնը այդ ժողովոյն մասին , եւ միւս կողմանէ՝ խաղաղ ներդաշնակութեան շարունակութիւնն ընդ Յոյնս : Որպէս եւ է , եթէ յայտնի մերժուած ըլլար կամ յայտնի ընդունուած , Բարդեսեանց յետոյ մերժումն եւ նշովք աւելորդ կ'ըլլային եւ կամ ոչ հեշտին , ինչպէս եղած են :

Սակայն այս խոհեմական խորհրդով ապահովեալ խաղաղութիւնն տեւեց ի Հայս , ցորչափ առտնին քաղաքական տաղնապներ կային , բայց երբ սոքա փոքր ի շատէ իրենց հանդարտութիւնը գտան , սկսան տակաւ լսելի լինել այդ անդորրացեալ սահմանաց մէջ՝ արտաքին ալէկոծեալ ծովուն շառաչք , որ տակաւին դադրած չէին : Դժբաղդաբար անխուսափելի կ'ընէր եւ Հայոց այդ յուզմանց մասնակցիլ , քանի որ , բաց ի Փոքր Հայոց , նաեւ Մեծին Հայոց արեւմտեան կողմանք Բիւզանդական իշխանութեան ներքոյ ընկած էին , եւ սկսան ընկնիլ : Այն դարական անվախճան վէճերուն մէջ , որոց նշանաւոր գլուխ մը կը կազմէր այս Քաղկեդոնեան ժողովոյն խնդիրն , եւ ի սկզբան ընդ Յունաց էր , ապա եւ ազգայնոց մէջ մտաւ , ուրիշ բան չեմք նկատեր , բայց զայն ինչ որ առ այլ ազգս տեղի ունեցաւ , այն է՝ նախ բանաձեւի հակաճառութիւն (2) , ապա առ սակաւ սակաւ ի մոռացօնս դառնալով այդ բուն խընդրոյն իսկութիւնը , խնդիրն դարձաւ երկուստեք իրական վարդապետութեանց խտրութիւն դնել , — նկատումն կամ կարծիք , կ'ըսեմք , եւ ոչ

(1) Ուշադրութեան առնուելի պարագայ մի է , եթէ ստոյգ ըլլայ , Չամչեանի աւանդածն (Բ. 223) առնլով ի Գրիգորէ Տաթեւացւոյ , թէ Դիոսկորոս եւ նորա համախոհ Կիւրեղականք , ինչպէս Կնափեցին եւ այլք , թղթեր գրած են առ Հայս :

(2) Նշանաւոր է առ այս Չամչեանի տեղ մը (Բ. 492) յառաջ բերած վկայութիւնն առնլով ի Պօղոսէ Տարօնացւոյ , թէ «Բարդեսն նշովեաց զասողսն երկու բնութիւն ի Քս. , եւ կարգեաց մի բնութիւնն» . որ նշան մըն է որ այն առաջին ժամանակները նաեւ առ Հայս բանաձեւներու վրայ էր վէճը : Չամչեան կ'անհաւատի այս վկայութեան ստուգութեանը վրայ , այնու որ մի քննարկուն բառն աստ՝ ոչ իբրեւ բանաձեւ կը նկատէ , ինչպէս մեք , այլ իբր Նւտիքական մտաց բացատրութիւն մը , որ ուղիղ չէ :

ինչ աւելի : Այս թիւը նկատողութեան ծագումն տուողն եւ սկզբնապատ-
ճառ եղաւ դարձեալ նաեւ Հայոց նկատմամբ այդ Եւսիփական մակդրին
անհանձար ստեղծումն , զոր հնարեր էին Քաղկեդոնականք , եւ ապա
իրենք իսկ իրենց հնարեալ ստութեան հաւտալով , զՀայս եւս. որ ձի
քնուրթիւն կը դաւանէին , նոյն անուամբ մակագրեցին : Անգամ մը որ
այս կարծիք կամ մակդիր հիմնուեցաւ , ալ ասպարէզ բացուեցաւ այդ
Եւտիփական անուան՝ յարակից ուրիշ զարգարանաց անուններ ալ բար-
դելու , ինչպէս Ապողինարեան (1) , Յուլիանեան , մինչեւ անգամ Աւ-
ստուածաշարհարհ . իսկ փոքր ինչ զգաստքն՝ Կես-Եւսիփական կոչելով գո-
հացան , թէ եւ սա բնաւ իմաստ մը չունենայ : Սակայն այս գոյն գոյն
մայանուանց համար զատ զատ ապացոյցք պէտք էին . ագէտ եւ գոռոզ
մոլեռանդութեան այդ եւս չէր պակսեր : Զէ՞ որ Հայք աարօրինակ կեր-
պիւ (թէ եւ հնաւանդ սովորութիւն) զԾնունդն եւ զՄկրտութիւն ի մի-
ասին կը տօնեն , եւ կամ անապակ բաժակաւ կը պատարագեն , ահա
յայտնի փաստք , որ ի Քրիստոս մի բնութիւն կը դաւանին ըստ Եւտի-
փէսի . — չէ՞ որ զՍբ. Ած. ն որ խաչեցարով կ'երգեն , ահա շօշափելի
ապացոյց՝ որ զաստուածային բնութիւնն ի խաչ ելեալ կը դաւանին ըստ
Ապողինարի (2) , — անտես ընելով սակայն այս վերջնոյն մէջ զայն
նշանաւոր պարագայն , որ երբ իրենք իրօք Եւտիփական անհանձար
եւ անմիտ վարդապետութիւն մը կը նկատեն այդ որ խաչեցարին մէջ ,
կը մոռանան իրենց ետին , որ իրենք եւս (Քաղկեդոնիկք) զՍ. Կոյսն
Աստուածին կը դաւանին , ապշութեան մէջ թողլով զՀայն , որ եթէ
կը ներուի Աստուած ծնեալ ըսել , ինչո՞ւ չներուի նաեւ Աստուած խա-
չեալ , ձեռեալ ըսել : Եւ զարմանալի , որ այս հակասական դատաստանը
կը տեւէ խստիւ մինչեւ ցայսօր՝ նաեւ ի կողմանէ Հռոմայ , որ վերջերս՝
հուսկ ուրեմն իբր շնորհք շնորհելով մեր Հռոմէական ազգայնոց որ կա-
րող ըլլան իրենց ազգային ծիսից փոքր ինչ աւելի մօտենալ , այդ ամե-
նէն անմեղ որ խաչեցարն արգիլեալ մնացած է , իբր Եւտիփականու-
թեան զարհուրելի ճիւղ (Բղդ. Նորատիպ Ժամագիրք Հռոմէականաց ,
ի Վենետիկ . 1889) , — բայց առանց ուշադրութեան առնլոյ , որ այ-
նու կերպ մը իրաւունք տրուած կ'ըլլայ Միբնութենականաց աղօտ կաս-
կած մը ունենալու թէ երկբնութենականքն իրօք գաղտ իմն միտումն
ունին դէպ ի Նեստորականութեան խմորն :

(1) Լիբերատոս՝ սարկաւագն Ափրիկեցի (Քաղկեդոնական) ի 2 դա-
րու , յայտնի դայդ անունը կուտայ Հայոց . (Հաւնառօս. Գլ. Ժ) :

(2) Բղդ. Պալմեան , (տպ. Վեննա . 1878) էջ 18 , — որ եւ ինքն
հաւատացող կ'երեւի այդ կարծեաց , «հերձուածագիւտ յաւելուած» կո-
չելով զոր խաչեցարդ : Կ'երեւի որ ընդդէմ այսպիսի ձեռնդռնողաց է Ն
Տիեզերական ժողովոյն այս Ժ կանոնը . «Եթէ ոք ոչ խոստովանի զտէր
մեր Յս. Քս. , որ խաչեցաւ մարմնով , լինել Ած. ճշմարիտ եւ տէր փա-
ռաց եւ մի ի սրբոյ Երրորդութենէն , նզովեալ եղիցի» :

Վերջապէս այս անիրաւ, սուտ, սխալ դատաստանք, արդեւմունք, յորջորջմունք, անշուշտ իրենց ընդդիմաբախումն (réaction) պիտի ընդունէին անդուստ, ոչ միայն ատելութեան եւ թշնամութեան ոգի գրգռելով, այլ եւ յայտնի ցոյցերու ալ շարժելով. նախահարց մեղմ եւ լըռիկ մերժման՝ յաջորդել յայտնաբարբառ մերժումն եւ նզովումն թէ Քաղկեդոնեան ժողովոյն եւ թէ Լեւոնեան Տոմարին, — իբր սկզբնապատճառք այդ իրենց կրած նախատանաց, — որք յիրաւի եթէ այլուստ անպարտ ըլլային, բայց այն տեսութիւնն միայն, որ այդքան ատելութեանց եւ եղբայրատեցութեանց առիթ եղան յընդհանուրս, խորշելի կ'ընծայուի իրենց յիշատակը: — Իսկ այդ դարական մերժմանց, նզովից եւ ամենազգի հակառակութեանց հանդէպ՝ դարմանալի չէ՞ նկատել որ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հաւատոյ վարդապետութիւնն, արդարեւ Քրիստոսի խոստացեալ վրամբն վրայ հաստատեալ, անըստգիւտ եւ անարատ փառքած է ցարդ, հաւատարիմ իւր նախկին Նփեսոսեան վարդապետութեան ամենայն մասամբ, որում կրնան վկայել, — քան զոր կարծեմք անկասկածելի եւ անխարդախ վկայութիւն չկրնար ըլլալ, — այն այլ եւ այլ Հաւատոյ դաւանութիւնները, որ երկար դարուց ընթացքին մէջ յօրինեալ, այլ եւ այլ ատեն, այլ եւ այլ առթիւ, դանազան անձինքներէ, եթէ դիտնական եւ եթէ ոչ, եկեղեցական եւ կամ աշխարհական, ամենքն ալ ուղիղ վարդապետութիւն յայտարարած են. եւ այդ մասին դարմանք զմեզ կը շարժէ, որ զՀայոց եկեղեցին՝ Նշխմական, հակաֆաղկեդոնական, եւ վերջապէս՝ հերետիկոս անուանող բարեկամք, այդ նշանաւոր կէտին, որ կարծեմք՝ բաւական բան մը կը նշանակէ, բնաւ ոչ ուշ դրած են, եւ ոչ ըստ այնմ՝ չափ իրենց լեզուին (1):

• • •

Ժամանեցինք հուսկ ուրեմն յաւարտ մեր բանից, յոր իբր քննադատական ուսումնասիրութիւն պարապեցանք ըստ պատահման: Թէ երեւակայական աշխարհի մէջ շրջադաշած եղանք, զայն ընդդիմադիր պատասխան մը միայն կրնայ յայտնել: Հանդերձ այսու, մեք մեղէն ոչ

(1) Գաթրճեան Հայրն յիւրում Հանգանակ հտւասոյ մատենին մէջ (Վեննա, 1891), այդ դաւանութիւններէն զմին ի մէջ բերելով, ի Շրեւդերէ առեալ (Գանձ Արարեան շեզուի), եւ ուղղափառ վարդապետութեան դէմ բան մը չգտնելով, բայց միայն ձի բնութեան բանածելին հետքը (որ նշանական է), զայս խորհրդածութիւնն կ'ընէ. «Այդ քրիստոնէական հաւատոյ դաւանութիւնը նոր ատենուան գործք է. այսինքն ժ. Գաթրճեան կէսերը Տաթեւացեաց դպրոցէն խմբագրուած, որոնք անհաշտելի թշնամիք էին կաթողիկէ միութեան, եւ պաշտպան միաբնական մոլորութեան բանիւ եւ գրով: Ան ձեւը «միաւորեալ մի բնութիւն», ադ դպրոցին նշանաբանն է» (էջ 41): Յուսամք որ այսուհետեւ զկնի մեր այս տեսութեանց, այդ ամեն եպերանք յօդս կ'ելնեն:

առանց չըջահայեաց զգուշութեանց առինք մեր իւրաքանչիւր քայլերը . եւ եթէ այդ երկչոտութեան հետ՝ միանգամայն խրախոյս չպակսեցաւ մեզ այս նոր եւ անկոխ արահետին մէջ (1) , այն էր որ մեր յառաջագէմ քայլերուն բնաւ խոչընդոտն չհանդիպեցաւ զմեզ կասեցունող կամ ընկրկող, նա ընդհակառակն՝ մի եւ նոյն ժամանակ քննելով նաեւ ընդդիմադիր կողման , կամ հին կարծեաց պարագայները , նշմարեցինք տեսանք անոնց ճամբուն վրայ եղած ահագին ամփոփայները , եւ զարմանք եղաւ մեզ թէ ինչպիսի՞ կորովի արծուեղէն թեւօք օդաթռիչ կըսւրեր անցեր են անոնց վրայէն :

Իսկ զի մեր այս աշխատութիւնը բուն նպատակ ունէր լուծումն առ Միսիքարայ վարուց Կենսագրին տարակուսանաց , դարձունելով առ նա ուրեմն մեր վերջին խօսքը , կը յուսամք կ'ըսեմք որ մեր էջերը կարդալով՝ այլ եւս հակասական չերեւիր թէ ի՞նչպէս Հայաստանեայց Եկեղեցին ուղիղ վարդապետութեան մէջ ըլլալով , կրնար մերժած ըլլալ զՔաղկեդոն եւ զԼեւոն շատ օրինաւորապէս , եւ թէ այդ մերժումն ոչ թիւրիմացութիւն էր եւ ոչ ճգիտութիւն , այլ ճիշդ այն երրորդն , զոր ինքն Յարգ. Կենսագիրն խորշած է անուանելէ շատ ծանր բառ նկատելով , բայց մեք կրցանք կարդալ , եւ չեմք խորշիր անուանելէ , այն է յանառութիւն . զի բնաւ ծանր չթուիր մեզ այդ բառը , եւ կարելի էր զայն համարձակ անուանել , միայն նորա ճշդագոյն համանիչ բառովն , որ է Հաստատանութիւն , այս ինքն՝ այն ազգային ոգին , որ է պինդ , ամուր եւ հաւատարիմ մնալ եւ պահպանել կը սիրէ հայրենատուր աւանդութիւնները , թէ եւ անոնց նշանակութիւնը երբեմն կորսուած ըլլայ : Ո՞չ այդ վեհ եւ գովելի ոգին է , որով ցարդ նոյն Ազգն պահպանած է ոչ զՄի քննութիւնն միայն , այլ շատ աւելի յարգելի հնութեանց հետ , նաեւ զանգիւնն՝ զիւր Քրիստոնէական կրօնքն , զիւր ցաղնաբար , ժայռի պէս ամուր եւ անխախտ մնալով անշարժ՝ կատաղագոյն իսկ ալեաց եւ մրրկաց դէմ , Քրիստոնէական աշխարհին վերջին ծայր սահմանաց վրայ կալով՝ իբր պահանորդ զինուոր մը :

ՍՈՒՔԻԱՍ Վ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

(1) «Թող կարդան անաչառութեամբ Հարնաքի , Լովսի , Վայցղէկէրի եւ այլոց հետազօտութիւնները , եւ այն ժամանակ կը համոզուին , թէ Հայք իրաւամբ ընդդիմացած են Քաղկեդոնի ժողովոյն» , ըսած է ՄՈՒՐՈՆ , չեմք յիշեր ո՞ր թուականին : Մասամբ կը ցաւիմք որ մատչելի եղած չեն այդ մատեանք մեզ անձանօթք , կամ գուցէ ուրիշ ճանապարհաւ մի եւ նոյն եղրակացութեան կը հանդիպիմք , որ ստուգութեանց հզօր ապացոյցներէն մին է :